

Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ

[Рец.]: Перша українська військова енциклопедія: проект «Історія війн і військового мистецтва» [на]: Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. Харків: Фоліо, 2017. Т. 1: Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.). 894 с.; Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва. Харків: Фоліо, 2018. Т. 2: Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.). 971 с.; Голубко В., Грицюк В., Кривизюк Л., Лисенко О. Історія війн і військового мистецтва. Харків: Фоліо, 2018. Т. 3: Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.). 783 с.

Харківське видавництво «Фоліо» упродовж трьох років видало три томи першої в українській історіографії узагальнювальної праці з історії війн і військового мистецтва, авторами якої стали провідні українські фахівці з військової історії: Леонтій Войтович, Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко та Юрій Овсінський. Відповідальним редактором усіх томів виступив доктор історичних наук, проф. Л. Войтович. Видання багато ілюстроване портретами, мапами, картосхемами тощо, причому зі значним інформаційним навантаженням, оскільки більшість із них – автентичні пам'ятки представленої епохи. Портрети полководців і картини, присвячені певним битвам, належать відомим митцям-баталістам. Окремо треба відзначити високий поліграфічний рівень видання, яке демонструє можливості найпотужнішого на сьогодні українського видавництва (понад 450 видань щороку).

Оперативний друк і вихід у світ трьох томів названого видання стали наслідком злагодженої співпраці авторів та видавництва. Однак поспішне редагування тексту призвело й до низки дрібних огріхів, на які і звернув увагу рецензент першого тому Андрій Козицький¹.

¹ Козицький А. Фундаментальне дослідження історії війн та військового мистецтва. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСУВ, 2019. Вип. 31. С. 270–285; Beczek M. [Rec.]: Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. *Історія війн і військового мистецтва*: в 3-х т. / вступ Л. Войтовича, В. Голубка, В. Грицюка та ін. Харків: Фоліо, 2017. Т. 1: Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVII ст.). 894 с. [Leontij Wojtowycz, Jurij Owsiński/Historia wojen i wojskowego rzemiosła: w 3 t. / wstęp L. Wojtowycza,

Перед авторами стояло нелегке завдання – поєднати доступний для загалу виклад інформації, одночасно ознайомивши читача з найновішими досягненнями світової військової історіографії, зберігши при цьому науковий рівень видання. Вони вирішили проблему досить оригінально: винесли у примітки до кожного розділу важливу для фахівців (і частково для загалу) довідкову інформацію, необхідну стисло наукову полеміку або інформацію про неї та по можливості вичерпну бібліографію з проблематики, переважно зарубіжну, оскільки з багатьох дискусійних аспектів військової історії українські та російські праці просто відсутні.

Власне останнє твердження наводить рецензента на сумні висновки щодо рівня радянської і пострадянської військової історіографії. Довідкова інформація й біографи полководців та військових діячів із відповідною бібліографією набули особливого розвитку у другому томі, де автори подали в багатьох випадках вичерпні послужні списки своїх героїв, разом із датами присвоєння чинів й участю в битвах і кампаніях. У третьому томі через насиченість кожного розділу фактажем подій, операцій, спеціальної термінології автори від цього відмовилися, обмежившись датами життя. На мою думку, їм треба все ж дотримуватися прийнятої у другому томі схеми подання довідкової та біографічної інформації, що збільшило б обсяг друкованих аркушів, але й зробило б видання комплексним та універсальним.

Автори приділили основну увагу подіям й особистостям, які впливали на розвиток та еволюцію військової справи в Європі. На сторінках видання фахово простежено еволюцію організації, структури й озброєння європейських армій, зміни в тактиці та військовому мистецтві, чисельність і втрати в основних битвах, перебіг війн, розвиток військової техніки й озброєння та військово-теоретичної думки. У цьому контексті необхідно наголосити, що вчені – блискучі знавці сучасної військової історіографії – за відсутності відповідної україномовної і російськомовної літератури користувалися переважно англо- та німецькомовними працями, зрідка французькомовними та написаними деякими іншими європейськими мовами, свідомо відмовилися від розгляду територій за європейськими межами. Якщо відмову від розгляду колоніальних війн автори пояснювали тотальною перевагою європейської зброї, яка не залишала надій аборигенам, а відтак ці події не мали впливу на розвиток військового мистецтва загалом (на мою думку, це доволі дискусійне питання), то відмова від розгляду військової справи в Китаї, Японії чи Індії видається немотивованою. Автори брали до уваги території поза межами Європи тільки в тих випадках, коли їх оминати було неможливо, наприклад при розгляді арабських завоювань, територіального розширення Монгольської держави, появі Османської імперії, російсько-японської війни 1904–1905 рр. чи Тихоокеанського театру військових дій у Другій світовій війні. Водночас за межами дослідження опинилися видатні пам'ятки військово-теоретичної думки Сходу, зокрема трактати китайських теоретиків Сунь-дзи (544–496 рр. до н. е.) «Мистецтво війни»², Сунь Біня (†316 р. до н. е.) «Мистецтво ведення війни», середньовічного в'єтнамського

W. Hołubka, W. Hryciuka i in. Charków, 2017. T. 1: Od początków organizacji wojskowej do profesjonalnych armii najemnych (ok. 3600 p.n.e. – początek XVI w.). 894 d., il.]. *Colloquia Russica*. Kraków, 2019. Series 1, vol. 9. Rus' and Poland (10th–14th centuries). S. 395–396.

² Сунь-дзи. *Мистецтво війни*. Львів: Вид-во старого Лева, 2015. 112 с.

полководця Чан Хинг Дао (1228–1300) «Просте повчання з військової справи»³ чи трактат японського самурая Міямото Мусасі (1584–1645) «Книга п'яти кілець»⁴. Зрештою, рецензент свідомий того, що неможливо вимагати від дослідників, до сфери зацікавлень яких не входили сходовознавчі студії, заглиблення ще й у ці напрями, але робота без них виглядає неповною і, можливо проти волі авторів, із традиційною європейською зверхністю, притаманною англо- та німецькомовним працям.

Позитивний момент видання – у ньому вперше розкрита участь і роль українців у війнах усіх періодів, починаючи від княжої доби. При цьому в багатьох випадках уперше в історіографії широко представлена роль українських військових формувань в австро- і польсько-турецьких війнах, Великій Північній війні 1700–1721 рр., війні за Іспанську спадщину 1701–1714 рр., Семилітній війні 1756–1763 рр. тощо. Автори наголосили на українському походженні деяких генералів російської/австрійської армій⁵. На жаль, їм не вдалося простежити бойову участь україномовних полків австро-угорської армії в Першій світовій війні і вони обмежилися загальними вказівками та їх переліком. Помітно, що в поданні суто українських матеріалів автори намагалися бути надзвичайно об'єктивними й уникати аполегетики чи захоплення. Це відобразилося не тільки на критичному підході до оцінок козацького війська та його бойових можливостей порівняно з кращими європейськими зразками, але й у досить вибіркового представленні битв і біограм, особливо княжої доби.

Помітно, що дослідники перебували під впливом найсучасніших «модних» підходів, зокрема вважаючи військову історію найбільш об'ємною частиною історії, яка охоплює цивілізаційний розвиток усіх епох, а також диктує розвиток економіки і прогресу⁶. Епіграфом праці, який відображає їхнє кредо, взято знаменитий вислів римського військового теоретика і письменника кінця IV – початку V ст. Публія Флавія Веґеція Рената: «Хто хоче миру, нехай готується до війни; хто хоче перемоги, нехай старанно навчає воїнів; хто хоче одержати позитивний результат, нехай веде війну, опираючись на мистецтво, а не на випадок»⁷.

Відкинувши традиційну марксистську періодизацію всесвітньої історії на основі суспільно-економічних формацій як кабінетну структуру, підігнану під наперед задану теорію класової боротьби, від якої більшість пострадянських дослідників не в силах відмовитися, автори слідом за британськими й американськими військовими істориками здійснили спробу історичної періодизації на основі змін формування збройних сил, зазначивши, що такі, будучи залежними від розвитку суспільства, не відбуваються синхронно в різних частинах світу. Справді, готовність суспільства до

³ *Binh thư yếu lược – Phụ: Hồ trưởng khu cơ / trần.: Quốc Tuấn, Đào Duy Từ biên soạn.* (Короткий трактат з військової справи – Додаток: Основи військового мистецтва / Чан Хинг Дао, Дао Зуї Ти). In *lần thứ 2, có sửa chữa. Hà Nội: Khoa học xã hội, 1977. 522 tr.*

⁴ Міямото Мусасі. *Книга пяти колец.* Москва, 2017. 265 с.

⁵ Варто звернути увагу, що в поданні матеріалів про російських генералів німецького чи італійського походження автори не користуються зросійщеним варіантом їхніх прізвищ та імен, а дають справжні автентичні.

⁶ Бауэр Ю., Ван Туйль Х. *Замки, битвы, бомбы. Как экономика объясняет военную историю.* Москва, 2016. 576 с.

⁷ «Igitur qui desiderat pacem, praeparet bellum; qui victoriam cupit, milites optat diligenter; qui secundos optat euentus, dimicet arte, non casu» (Flavi Vegeti Renati viri inlustris comitis. *Epitoma rei militaris, liber III, prolog.*)

таких змін залежить, перш за все, від його рівня. Історики детально простежують, наприклад, перехід від лицарських до професійних найманих армій у різних країнах Європи, появу рекрутських наборів тощо. Яскравий приклад, представлений у дослідженні, – перехід від формування військ через рекрутські набори до масових армій, який у Франції розпочався 1798 р. із прийняттям закону про *конскрипцію* (військову повинність), що подав генерал Жан Батіст Журдан (1768–1833), а в Росії – тільки з 1874 р. за реформою генерал-ад'ютанта Дмитра Мілютіна. Так, періодизація історії війн і військового мистецтва, котру прийняли автори, – новинка в пострадянському науковому вимірі й загалом укладається в таку схему:

- *від озброєної юрби до організованих ополчень* (до 3060 р. до н. е.). Це період некерованих озброєних юрб (бо сам вождь, давши сигнал до початку бою, вступав у нього в перших рядах, не маючи при цьому жодної змоги вносити якісь зміни), в сутичках між якими перевага була на боці чисельності або випадку, автори не розглядали, вважаючи, що до військової історії цей період має опосередковане відношення. За дату відліку взято близько 3060 р. – початок I династії Древнього Єгипту (ця дата у працях сучасних єгиптологів дискутується в межах 3060/3032/2982/2900 рр. до н. е.⁸), коли вже фіксується поява організованого війська, розбитого на частини;
- *перша епоха організованих ополчень* (близько 3060–1457 рр. до н. е.). У межах цього періоду, початок якого автори відносять до останнього етапу протодержави *chiefdom* (консолідованого вождівства), а розвиток – до ранньої держави дружинного типу *military hovernment*, загальне ополчення, куди входять усі чоловіки, здатні носити зброю, що перебуває під єдиним командуванням військового вождя-правителя, який ділить його на частини, очолені командирами, котрих поставив він або виборними, здатними продублювати його розпорядження, втілюючи їх на полі бою або ж виконуючи самостійну функцію в межах розробленого плану. Верхня межа цього періоду – битва при Мегіддо (1457 р. до н. е.), де єгипетський фараон Тутмос III вперше використав уже професійне військо;
- *перша епоха професійного найманого війська* (1457 р. до н. е. – 378 р. н. е.). Верхня межа періоду – битва при Адріанополі, де загальне ополчення готів, яке очолив військовий вождь Фрітігерн, розгромило професійну найману армію Римської імперії імператора Валента. Появу такого війська дослідники трактують як результат прогресу розвитку озброєння і власне військового мистецтва з регулярною основою бойових порядків, яка вимагала індивідуальної і колективної підготовки й постійних тренувань. Усе це призвело до появи професії військовиків, що трансформувалися в окремий стан, потреба у якому змусила інші стани виділяти ресурси для його утримання. У роботі чітко простежуються процеси переходу до цієї системи комплектації і утримання війська на прикладах грецької, македонської та римської практик. На думку авторів, вершиною першої епохи професійного найманого війська стали римські легіони,

⁸ von Beckerath J. Chronologie des pharaonischen Ägypten: Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr. *München Ägyptologische Studien*. Mainz, 1997. Band 46. 134 s.; Hornung E., Kraus R., Warburton D. A. *Ancient Egypton Chronology*. Leiden; Boston; Köln, 2006, 517 p.

- котрі легко громили в рази численніші ополчення інших народів, зокрема германських, індивідуальні бійці яких переважно перевершували легіонерів;
- *друга епоха організованих ополчень (378–732)*. Верхня межа цього періоду, який наступив в умовах занепаду Римської імперії і заміни повноцінних римських легіонів найманними контингентами та територіальними підрозділами, розташованими вздовж кордонів й обтяженими власними підсобними господарствами та родинами, – битва при Пуатьє, де франкський майордом Карл Мартел зупинив арабське просування у Західну Європу, протиставивши важкій арабській кінноті раннє лицарське військо. Показово, що у Східній Європі цей період тривав аж до XI ст., а професійні дружини вікінгів чи руських князів у цей період становили лише меншу частину війська;
 - *епоха лицарського війська (732–1415)*. Верхня межа періоду – битва при Азенкурі, де воно зазнало остаточної поразки. Хоча реально лицарі ще намагалися доводити свою спроможність ледь не до середини XVI ст. Для цього періоду притаманне значне скорочення чисельності військ, на чому вчені постійно наголошують, показуючи також трансформацію *людей меча* в панівний клас тогочасного суспільства, яке ділилося на три категорії: *oratores* («ті, що моляться»), *bellatores* («ті, що воюють») і *laboratores* («ті, що працюють»). На мій погляд, позитивний момент у висвітленні цього періоду – детальне авторське пояснення розвитку *феодалізму* як системи формування й утримання війська через тимчасові земельні надання у формі *бенефіцій* на час несення служби та подальшої трансформації останніх у *феоди* із правом успадкування за умови несення служби спадкоємцями. При цьому дослідники звертають увагу на збереження військової повинності в частині вільного селянства, з якого рекрутували лучників та обозну обслугу, і міщанства, яке виставляло цехові ополчення для власної оборони;
 - *друга епоха професійного найманого війська (1415–1631)*. Верхня межа періоду – битва при Брейтенфельді, де шведський король Густав II Адольф розгромив імперського фельдмаршала графа Тіллі з новим військом, організованим за новою рекрутською системою. Автори простежують причини повернення до найманого професійного війська, рішуче відкидаючи теорію *порохової революції*, аналізують інститути сержантів і кондотьєрів, складність утримання професійного війська та його дороговизну, а також проблеми інтернаціональних формувань за умов відсутності організованої логістики;
 - *епоха рекрутського війська (1631–1798)*. Верхня хронологічна межа – прийняття названого вище закону генерала Журдана. У цьому періоді детально проаналізовані особливості військ, які комплектували за рекрутськими наборами у Швеції, Франції, Росії і Пруссії, а також функціонування найманих частин у складі цих армій;
 - *епоха масових армій (від 1798)*. У цьому контексті треба відзначити певну невизначеність дослідників щодо верхньої межі епохи та переходу *від масових армій до професійного найманого війська* (з 1991), початком якого прийнято вважати операцію союзних військ проти іракського диктатора Саддама Хусейна під назвою «Буря в пустелі», що продемонструвала перевагу професійного найманого війська над масовою (мобілізаційною) армією.

Зауважу, що автори, частина з яких пройшла службу на офіцерських посадах в армійських підрозділах, скептично ставляться до анонсованого повного переходу українських збройних сил на професійну основу. Вони звертають увагу, що в нових умовах повертаються старі проблеми, які змусили від професійної армії повернутися до комплектованих за рекрутським набором. Перш за все, це – фінансові ресурси на оплату й утримання професійного війська, а також необхідність наявності, крім основного контингенту, навченого резерву з постійним підтриманням відповідного рівня, який за умови відсутності загальної військової повинності теж потребує значних ресурсних затрат. Така позиція не могла не позначитися і на висвітленні відповідних періодів, де автори постійно наголошують на цих проблемах, відстоюючи змішану систему зі збереженням загальної військової повинності.

Можна відзначити, що в цій праці також чи не вперше в українській історіографії подана повна картина окремих епох військової історії, зокрема Столітньої війни, Реконкісти, Тридцятилітньої та Наполеонівських війн. Зверну увагу на ще один цікавий факт: безперечно підо впливом іншомовної літератури автори не оминули захоплення успіхами шведських і французьких військовиків та англійських флотоводців XVII–XVIII ст., подавши детальні біографи французьких маршалів епохи Людовика XIV і Наполеона, англійських адміралів та шведських генералів, які суттєво доповнюють поданий матеріал і роблять видання комплексним й універсальним.

Ще одна важлива проблема, порушена на сторінках видання, – чисельність військ та їхні втрати. В окремих місцях дослідники доклали справді титанічних зусиль. Із різних причин національні історіографії саме в цих питаннях відзначаються свідомими замовчуваннями та маніпуляціями аж до фальсифікацій. Російська, особливо сучасна, тут займає чільне місце. Тенденційність, що зростає, популярної літератури і сайтів взагалі не потребує коментарів, незалежно від мови та країни сайту.

Звичайно, найскладніший і найцікавіший для загалу – це третій том, де головне місце відведене двом Світовим війнам, дискусії навколо яких ще не швидко вщухнуть. Під час й опісля цих подій розгортався український визвольний рух, формувалися українські армії: Української Народної Республіки, гетьманського уряду, Українська Галицька й Українська повстанська, українські формування у складі іноземних. Українці становили значну частину військ Радянського Союзу, перебували в арміях Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Канади і США. Ще складніші проблеми: рух Опору, діяльність партизанів і підпілля, а також польсько-українське протистояння у Другій світовій війні, колабораціонізм.

Треба зазначити, що у третьому томі вперше в українській історіографії у повному обсязі розглянуто всі кампанії і битви на українській території під час двох світових війн, а також рух Опору всіх напрямів у Другій світовій і національно-визвольну боротьбу в 1917–1921 рр. та 1938 р. на Закарпатті. У деяких місцях відповідальний редактор залишив тексти різних авторів про однакові періоди, але вони лише доповнюють один одного. Відзначу також й рівний підхід до висвітлення радянського та національного рухів Опору, коректне й об'єктивне висвітлення результатів битв і кампаній тощо.

Звичайно, кількість дрібних огріхів через поспіх у доопрацюванні (томи виходили до Форумів видавців) у наступних двох томах не менша, ніж у першому,

на що звернув увагу А. Козицький. Те саме можна сказати і про окремі проблеми у викладі та трактуванні подій. Зокрема, штурм Ізмаїла в розвідці Л. Войтовича, опублікованій після виходу другого тому⁹, значно ширший і динамічніший. Цей же дослідник у новій статті, яка готується до друку у «Воєнно-історичному віснику» суттєво переглянув участь українських козаків у Тридцятилітній війні.

Зауважу, що самі автори розглядають своє дослідження як підґрунтя до подальшого розгортання української військової історіографії. Беручи до уваги висловлені, а також зауваження інших рецензентів, виникає закономірна думка щодо необхідності на базі цієї енциклопедичної праці створення справжньої першої Української військової енциклопедії, розширивши колектив авторами, які зможуть на відповідному рівні закрити всі інші нерозкриті проблеми й аспекти. Таке багатотомне видання цілком на часі і в його межах варто за прикладом польських колег видавати науково-популярні книги, присвячені окремим війнам, битвам та полководцям.

REFERENCES

1. Bauer, Yu., Van Tuil Kh. (2016). *Zamky, bitvy, bomby. Kak ekonomika obiasniaet voennuiu istoriiu*. Moscow [in Russian].
2. Beczek, M. (2019). Rec. Leontij Wojtowycz, Jurij Owsiniński/ Historia wojen i wojskowego rzemiosła: w 3 t. / wstęp L. Wojtowycza, W. Hołubka, W. Hryciuka i in. Charków, 2017. T. 1: Od początków organizacji wojskowej do profesjonalnych armii najemnych (ok. 3600 p.n.e. – początek XVI w.). 894 d., il. [Review of the book: Istorii viin i viiskovoho mystetstva: v 3-kh t. by L. Voitovych, Yu. Ovsinskyi]. *Colloquia Russica*, 1 (9), 395–396 [in Polish].
3. Hornung, E., Kraus, R., & Warburton, D. (2006). *Ancient Egypton Chronology*. Leiden, Boston, Köln [in English].
4. Kozyskyi, A. (2019). Fundamentalne doslidzhennia istorii viin ta viiskovoho mystetstva. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 31, 270–285 [in Ukrainian].
5. Musasy, M. (2017). *Kniha piaty kolets*. Moscow [in Russian].
6. Quốc Tuấn, Đào Duy Từ. (Ed.). (1977). *Binh thư yếu lược – Phụ: Hồ trưởng khu cơ*. Hanoi: Khoa học xã hội [in Vietnamese].
7. Sun-dzy. (2015). *Mystetstvo viiny*. Lviv: Vyd-vo staroho Leva
8. Voitovych, L. (2017). Shturm Izmaila: yak tse bulo naspravdi. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Istorychni nauky*, 54, 123–140 [in Ukrainian].
9. Von Beckerath, J. (1997). Chronologie des pharaonischen Ägypten: Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. *München Ägyptologische Studien*, 46 [in German].

⁹ Войтович Л. Штурм Ізмаїла: як це було насправді. *Вісник Львівського університету. Історичні науки*. Львів, 2017. Вип. 54. С. 123–140. [Фактично збірник вийшов у 2019 р. – С. К.].